

Problém autonómie subjektu v Nussbaumovej teórii spôsobilostí

MARTIN FOLTIN, Filozofický ústav, Slovenská akadémia vied, v.v.i., Bratislava,
Slovenská republika

FOLTIN, M.: The Problem of the Autonomy of the Subject in Nussbaum's
Theory of Capabilities
FILOZOFIA, 80, 2025, No 6, pp. 795 – 809

This paper deals with autonomy in political philosophy and theories of justice. The starting point is a critique of traditional, abstract concepts of autonomy (stoicism, social contract theory), which, according to Martha C. Nussbaum, fail to adequately respond to real human vulnerability and inequality. It presents an alternative – the capabilities approach, which redefines autonomy as a set of real possibilities for leading a dignified life. The core is a critical analysis of Nussbaum's theory. It identifies three key tensions: between anti-paternalistic respect for choice and the normative character of her list of capabilities; between the individualistic basis and the necessity of collective action; and between the emphasis on external conditions and the insufficient elaboration of internal, psychological barriers to autonomy. The article assesses that Nussbaum's main contribution lies not in the final solution, but in the productive redefinition of the question of the conditions of human autonomy.

Keywords: Autonomy – Martha C. Nussbaum – capabilities approach – political philosophy – paternalism – human dignity – liberalism

Úvod

Pojem autonómie je axiómou moderného etického a politického myslenia. Ako ideál sebaurčujúceho sa subjektu, ktorý slobodne formuje vlastný život, predstavuje morálny základ liberalizmu a teórií ľudských práv. Jeho tradičné podoby, zakotvené v predstavách o racionálnej sebestačnosti a formálnej slobode, sa však v konfrontácii s reálnou ľudskou zraniteľnosťou, nerovnosťou a systémovým útlakom často ukazujú ako krehké a nedostatočné.

Do tejto medzery vstupuje prístup spôsobilostí Marthy C. Nussbaumovej, ktorý predstavuje jeden z možných pokusov o záchranu ideálu autonómie jeho radikálnym predefinovaním. Nussbaumová presúva ťažisko od abstraktného práva k reálnej životnej možnosti, čím sa snaží dať autonómii konkrétny, materiálny a sociálny obsah.

Hlavnou tézou tejto štúdie je však tvrdenie, že Nussbaumovej teória, hoci je prelomová, sama vytvára niekoľko filozofických napätí. Snaha ochrániť jednotlivcov pred tzv. adaptívnymi preferenciami ju vedie k formulácii univerzálneho zoznamu spôsobilostí, čím však v mene reálnej autonómie riskuje paternalizmus. Ďalší rozpor vzniká medzi individualistickým základom teórie a nevyhnutnosťou kolektívneho konania. Napokon, jej silné zameranie na vonkajšie, socio-materiálne podmienky autonómie zatieňuje rovnako dôležité vnútorné, psychologické prekážky. Cieľom štúdie je teda kriticky analyzovať tieto vnútorné apórie a ukázať, že Nussbaumovej koncepcia, hoci je inšpiratívna, ponecháva zásadné otázky o povahe a medziach autonómie otvorené.

1. Nedostatky tradičných koncepcií autonómie

Západná tradícia je poznačená ideálom racionálneho a nezávislého subjektu, ktorý sa však ukazuje ako fiktívny a nedostatočný. Nussbaumová sleduje jeho korene v stoicizme a v teóriách spoločenskej zmluvy.

Kynicko-stoická tradícia priniesla, ako tvrdí Nussbaumová, prevratnú myšlienku univerzálnej ľudskej dôstojnosti. Stoici ako Cicero formulovali princíp, že „každá ľudská bytosť má už len z toho dôvodu, že je človekom, dôstojnosť a je hodná úcty“ (Nussbaum 2011, 129; Nussbaum 2012, 61 – 62). Táto dôstojnosť je založená na „morálnej spôsobilosti voľby“ alebo „praktickom rozume“ (Nussbaum 2019, kap. 3), čo predstavuje predchodcu kantovského chápania autonómie. Pre Kanta je práve autonómia základom dôstojnosti ľudskej prirodzenosti (Kant 2004, 65), čím rozhodujúcim spôsobom ovplyvnil debaty o ľudských právach (Sedová 2023, 54).

Nussbaumová si túto egalitársku a nehierarchickú koncepciu dôstojnosti vysoko cení. Problém však vidí v riešení, ktoré stoici navrhli na ochranu tejto vnútornej hodnoty. Pre zaistenie autonómie rozumu stoici popreli dôležitosť vonkajších statkov (zdravie, bohatstvo). Vznikol tak ideál absolútnej autonómie (Nussbaum 1986/2013, 138), ktorý však vedie k zľahčovaniu reálneho utrpenia a nespravodlivosti. Ako Nussbaumová argumentuje, je to „falošná dichotómia“, ktorá tvrdí, že buď sú nešťastia len vonkajšími „zásahmi“ a nedotýkajú sa toho podstatného, alebo sú dôsledkom morálnej slabosti. Tento po-

hľad ignoruje to, ako materiálne podmienky formujú samotný morálny charakter, vôľu a nádej, a že chudoba „zasahuje do podstaty ľudskosti“ (Nussbaum 2019, kap. 2).

Tento ideál nachádza moderné stelesnenie v tradícii spoločenskej zmluvy (Hobbes, Locke, Rawls) (Nussbaum 2006, 11), ktorá definuje spoločnosť ako dohodu medzi „slobodnými, rovnými a nezávislými“ jednotlivcami za účelom „vzájomného prospechu“ (Nussbaum 2006, 9, 14). Hlavný problém tohto modelu spočíva v jeho východiskovom predpoklade. Obraz zmluvných strán ako zhruba rovnocenných v sile a schopnostiach, plne produktívnych dospelých mužov, je značne fiktívny. Tento model, ako Nussbaumová dôrazne ukazuje, systematicky vylučuje zo sféry spravodlivosti všetkých, ktorí túto normu nespĺňajú: ľudí s ťažkým telesným a duševným postihnutím, deti, starších ľudí a historicky aj ženy (Nussbaum 2006, 14 – 15; porov. Turčan 2022, 38).¹ Idealizovaný subjekt sa tak stáva implicitným štandardom „produktívneho“ člena spoločnosti, voči ktorému sú ostatní marginalizovaní.

Problém odvodzovania morálneho statusu z konkrétnych vlastností, ako je racionalita, viedol filozofov k hľadaniu alternatívnych zdôvodnení. Niektorí argumentujú, že morálny status by sa mal pripisovať na základe príslušnosti k ľudskému rodu, pre ktorý je racionalita normou, nie na základe individuálneho naplnenia tejto schopnosti (Cohen 2001, 281). Griffin (2008, 84 – 85) síce zdieľa intuíciu, že morálny význam nemluvniat je čiastočne daný príslušnosťou k ľudskému rodu, jeho celková teória založená na *personhood* je však výrazne sofistikovanejšia a pripisovanie ľudských práv odvodzuje od normatívneho konania.

Zásadná chyba teórií spoločenskej zmluvy spočíva v zámene dvoch odlišných otázok: „Kto vytvára princípy spravodlivosti?“ a „Pre koho sú tieto princípy vytvorené?“ (Nussbaum 2006, 16, 21). Keďže tí, ktorí nespĺňajú kritériá „normálnej produktivity“, nie sú pripustení k pôvodnej zmluvnej situácii, nie sú ani primárnymi subjektmi, ktorých blaho má spravodlivosť zabezpečiť. Ich potreby sú riešené až dodatočne, v rovine dobročinnosti a milosrdenstva, nie ako otázka základnej spravodlivosti (Nussbaum 2006, 18, 22). Idealizovaný subjekt, ktorý je sebestačný a nezávislý, tak vytvára politický mýtus, v ktorom sú niektorí ľudia „normálni“ a iní „parazitickí“, čím sa ospravedľuje ich marginalizácia.

¹ Niektorí kritici kontraktualizmu navrhujú rozšíriť chápanie spoločenskej spolupráce o „emocionálnu angažovanosť“, čo by umožnilo zahrnúť do sféry spravodlivosti aj ľudí s ťažkým postihnutím (Hartley 2020, 207 – 208).

Východiskom je preto kritika „mýtu nezávislosti“ a zdôraznenie závislosti ako univerzálneho aspektu ľudského života (Fineman 2004, 34 – 35). Základom politického myslenia nemá byť autonómny jednotlivec, ale fakt vzájomnej prepojenosti (Nussbaum 2006, 217; Francis 2009, 206 – 208; Wolff 2009, 112 – 126; porov. Mackenzie a Stoljar 2000). Fiktívny ideál, ktorý odmieta túto zraniteľnosť, je len formou „drsného individualizmu“ (Scoccia 2020, 281 – 282), systematicky znevažujúceho ľudskú závislosť a prácu opatrovateľov (Kittay 2020, 417).

Druhým nedostatkom, na ktorý Nussbaumová poukazuje, je nedostatočnosť čisto formálneho chápania slobody, typického pre klasický liberalizmus. Tento prístup, ktorý autonómiu stotožňuje s negatívnou slobodou – teda s absenciou vonkajšieho zasahovania (porov. Švec 2021, 625; Sedová 2021, 86) – nedokáže zachytiť reálne podmienky, ktoré človek potrebuje na realizáciu sebaurčujúceho života. Argument, že chudobný a nevzdelaný človek, ktorému síce nikto priamo nebráni v konaní, je skutočne slobodný, Nussbaumová považuje za absurdný. Formálna sloboda je pre reálnu autonómiu nepostačujúca (Nussbaum 2011, 65).

Túto kritiku zacielfuje predovšetkým na ekonomické a politické prístupy, ktoré merajú blahobyt spoločnosti výlučne prostredníctvom zdrojov. Ukazovateľ, ako napríklad hrubý národný produkt (HNP), je nedostatočný, pretože ignoruje distribúciu bohatstva a úplne prehliada kvalitatívne rozmery ľudského života, ako sú zdravie, vzdelanie, politické slobody či rodová rovnosť. Túto kritiku pôvodne formuloval Amartya Sen (1985), na základe ktorej následne vznikli alternatívne indikátory ako Index ľudského rozvoja (HDI) alebo OECD Better Life Index. Krajiny s takmer identickým HNP môžu vykazovať dramaticky odlišnú úroveň ľudského rozvoja (Nussbaum 2000, 60 – 61). Zameranie vzdelávacích systémov výlučne na produkciu ekonomického rastu tak podľa nej vedie k formovaniu „generácií užitočných strojov namiesto plnohodnotných občanov, ktorí dokážu samostatne myslieť“ (Nussbaum 2010, 2).

Okrem toho, výraznú kritiku smeruje na Rawlsovu teóriu primárnych statkov – všeobecných prostriedkov (práva, príležitosti, príjem, sociálne základy sebaúcty), ktoré potrebuje každá osoba na realizáciu svojho životného plánu. Nussbaumová túto teóriu považuje za pokrok, ale kritizuje ju za „fetišizmus zdrojov“: Rawls ignoruje skutočnosť, že ľudia majú odlišné spôsobilosti premieňať rovnaké zdroje na reálne fungovanie. Tehotná žena potrebuje viac živín, osoba so zdravotným postihnutím viac zdrojov na mobilitu (Nussbaum 2000, 68 – 69; Nussbaum 2006, 75). Ignorovanie týchto „konverzných faktorov“ vedie k podceňovaniu skutočnej miery chudoby a znevýhodnenia (Palovičová

2014, 99 – 101). Práve táto medzera medzi formálnymi zdrojmi a reálnymi životnými možnosťami definuje problém, ktorý chce Nussbaumovej prístup spôsobilostí vyriešiť.

2. Autonómia ako reálna spôsobilosť

Nussbaumovej alternatívu môžeme lepšie pochopiť, ak jej prístup zaradíme do širšieho kontextu chápania autonómie. Vo filozofii možno identifikovať štyri hlavné prúdy. Prvým je formálna alebo negatívna autonómia, typická pre klasický liberalizmus, ktorá slobodu definuje ako neprítomnosť vonkajšieho zasahovania.

Práve túto koncepciu Nussbaumová považuje za nedostatočnú, keďže jej cieľom nie je iba „negatívna sloboda“ alebo absencia zasahovania štátu, ... ale namiesto toho úplná spôsobilosť ľudí byť a zvoliť si“ (Nussbaum 2002, 474, cit. podľa Wollner 2021, 103). Jej vlastný prístup je jadrom druhého prúdu, ktorým je reálna alebo pozitívna autonómia, definovaná ako skutočná spôsobilosť dosiahnuť hodnotné ciele vďaka prístupu k zdrojom ako zdravie či vzdelanie. Do svojej teórie však vedome integruje aj prvky tretieho, aristotelovského pohľadu, ktorý zdôrazňuje autonómiu ako sebaovládanie a voľbu prostredníctvom praktického rozumu. Napokon, jej dôraz na ochranu pred útlakom a diskrimináciou ju približuje aj k štvrtému, republikánskemu poňatiu autonómie ako ne-dominancie, teda stavu, v ktorom človek nie je vystavený svojvoľnej moci iných. Jej teória je pokusom o syntézu, ktorá sa snaží spojiť liberálny rešpekt k voľbe s materiálnymi, psychologickými a politickými podmienkami jej zmysluplnej realizácie.

Ako odpoveď na nedostatky tradičných koncepcií formuluje Nussbaumová teda svoju alternatívu na základoch, ktoré vedome čerpajú z aristotelovskej a marxistickej tradície (Nussbaum 2000, 13, 34). Tento posun znamená zásadnú zmenu východiskovej otázky. Namiesto kantovskej otázky „Čo je moja morálna povinnosť?“ kladie do centra aristotelovskú otázku: „Ako by mal človek žiť?“ (Nussbaum 1990, 23 – 25). Týmto obratom sa pozornosť presúva od formálnych pravidiel k substanciálnemu obsahu dobrého ľudského života.

Od Aristotela preberá predovšetkým myšlienku ľudského fungovania (*energeia*) a koncepciu *eudaimonie* – pojmu, ktorý možno interpretovať ako blaženosť, šťastie alebo prosperitu v zmysle plnohodnotného a uspokojivého života. Ideál dobrého života nie je len subjektívnym pocitom spokojnosti, ale objektívnym stavom ľudského rozvoja. Práve preto má politika podľa Aristotela za svoj cieľ vytvárať podmienky pre „prosperujúci ľudský život“ – teda podmienky pre dosiahnutie *eudaimonie*. Zásadné však je, že žiadna činnosť nie je

skutočne cnostná, pokiaľ nie je výsledkom vlastnej voľby (Aristoteles 1979, 51). Úlohou politiky teda nie je nútiť ľudí k fungovaniu, ale „zamerať sa na vytváranie spôsobilostí alebo príležitostí“ (Nussbaum 2011, 125). Aristoteles zároveň chápe človeka ako telesne a sociálne zraniteľnú bytosť, ktorá na svoj rozvoj potrebuje priaznivé vonkajšie podmienky – Nussbaumová tento aristotelický pohľad približuje prostredníctvom metafory „nežnej rastliny“ (Nussbaum 2011, 135), vyžadujúcej materiálnu a vzdelanostnú podporu. Práve toto spojenie racionálnej voľby a materiálnej zraniteľnosti tvorí základný kameň Nussbaumovej kritiky abstraktných teórií. Autonómia nie je len mentálny stav, ale praktická spôsobilosť viesť dôstojný život v reálnom svete.

Od mladého Marxa, najmä z jeho *Ekonomicko-filozofických rukopisov*, Nussbaumová preberá kritiku odcudzenia a myšlienku, že materiálne a sociálne podmienky sú konštitutívnymi prvkami ľudského života, nie len prostriedkami. Bez nich človek nemôže rozvíjať svoje sily „skutočne ľudským spôsobom“, ale zostáva redukovaný na úroveň zvieracieho prežívania – ako hladujúci, ktorý vníma jedlo len ako prostriedok na zahnanie hladu, nie v jeho sociálnej dimenzii (Nussbaum 2000, 34, 72; porov. Marx 1966, 75). Na základe týchto tradícií Nussbaumová nahrádza abstraktný racionálny subjekt aristotelovsko-marxovskou predstavou človeka ako „sociálneho a politického zvierata“ (Nussbaum 2006, 85), definovaného nielen racionalitou, ale aj telesnosťou, potrebami a zraniteľnosťou.

Ústredným mechanizmom, ktorým sa Nussbaumová snaží vyriešiť klasický liberálny problém paternalizmu, je jej dôsledné rozlišovanie medzi spôsobilosťami (*capabilities*) a fungovaním (*functionings*).

- Fungovanie predstavuje to, čo človek reálne robí a čím je – napríklad je zdravý, je vzdelaný, zúčastňuje sa na politickom živote. Sú to teda dosiahnuté stavy a činnosti.
- Spôsobilosť je naopak reálna možnosť a sloboda zvoliť si určité fungovanie. Je to súbor príležitostí, z ktorých si človek môže vybrať (Nussbaum 2000, 86 – 88). Tento pojem nadväzuje na prácu Sena, podľa ktorého by sa blahobyť nemal merať zdrojmi, ale tým, aký život človek reálne žije a čo sa mu darí „byť“ a „robiť“ (Sen 1985). Spôsobilosti tak predstavujú reálne slobody a alternatívne možnosti, z ktorých si jednotlivec môže zvoliť svoje fungovanie.

Nussbaumová tvrdí, že cieľom spravodlivej politiky má byť zabezpečenie spôsobilostí, nie vnucovanie fungovania. Štát má napríklad povinnosť vytvoriť podmienky, aby každý občan mal reálnu možnosť byť dobre živený a zdravý,

ale nemôže ho nútiť, aby nepostil z náboženských dôvodov (Nussbaum 2006, 171; Nussbaum 2000, 86 – 88). Dôraz na spôsobilosť má tak chrániť priestor pre autonómnú voľbu a rešpektovať hodnotový pluralizmus. Týmto spôsobom sa snaží spojiť to najlepšie z dvoch svetov: liberálny rešpekt k individuálnej voľbe a sociálno-demokratickú starosť o materiálne a sociálne podmienky, ktoré túto voľbu robia zmysluplnou.

Pre lepšie pochopenie tohto mechanizmu Nussbaumová rozlišuje medzi tromi druhmi spôsobilostí (Nussbaum 2011, 21 – 22). Po prvé, základné spôsobilosti sú vrodené danosti človeka (napríklad schopnosť uvažovať či cítiť bolesť). Po druhé, vnútorné spôsobilosti sú rozvinuté schopnosti, ako zdravie či vzdelanie, ktoré tvoria vnútorný základ autonómie. Po tretie, kombinované spôsobilosti predstavujú spojenie vnútorných spôsobilostí a priaznivých vonkajších podmienok. Žena môže byť gramotná, no ak jej režim zakazuje pracovať, chýba jej kombinovaná spôsobilosť – teda reálna sloboda (Nussbaum 2011, 22).

Nussbaumovej prístup sa vyhyba hľadaniu jedinej, univerzálnej definície autonómie. Namiesto toho je autonómia v jej teórii rozložená do súboru konkrétnych schopností a reálnych možností, ktoré sú obsiahnuté v jej známom zozname desiatich základných ľudských spôsobilostí.² Tento zoznam predstavuje minimálnu úroveň, pod ktorú by žiadna osoba nemala klesnúť, ak má viesť život hodný ľudskej dôstojnosti. Niektoré z týchto spôsobilostí sú priamo spojené s tradičným chápaním autonómie:

1. Praktický rozum (*practical reason*): Táto šiesta spôsobilosť predstavuje jadro sebaurčenia. Je definovaná ako „spôsobnosť vytvoriť si predstavu o dobre a kriticky uvažovať o plánovaní svojho života“ (Nussbaum 2011, 34). Priamo nadväzuje na Aristotelovu cnosť rozumnosti (*fronésis*), ktorá spája praktické uvažovanie s morálkou. Bez tejto spôsobilosti by ostatné spôsobilosti stratili svoj ľudský rozmer a boli by len pasívne prijatými statkami, nie výsledkom aktívnej voľby.
2. Kontrola nad svojím prostredím (*control over one's environment*): Desiata spôsobilosť priamo spája autonómiu s politickou a materiálnou schopnosťou. Zahŕňa jednak politickú kontrolu (možnosť účinne sa podieľať na politických rozhodnutiach, ktoré riadia život jednotlivca) a jednak materiálnu kontrolu (možnosť vlastniť majetok a mať právo hľadať si zamestnanie na rovnakej úrovni s ostatnými) (Nussbaum

² Nussbaumová uvádza nasledujúce základné ľudské spôsobilosti: život, telesné zdravie, telesná integrita, zmysly a myslenie, emócie, praktický rozum, príslušnosť, vzťah k iným druhom, hra a kontrola nad svojím prostredím (politická aj materiálna).

2000, 80; Nussbaum 2006, 77 – 78). Príkladom môže byť žena v Indii, ktorá získa prístup k mikropôžičke – týmto materiálnym posilnením získava aj moc meniť svoju situáciu v rodine a komunite, a teda reálnu kontrolu nad svojím životom.

3. Príslušnosť (*affiliation*): Siedma spôsobilosť je, spolu s praktickou rozumnosťou, považovaná za architektonickú, pretože štruktúruje a preniká všetkými ostatnými (Nussbaum 2000, 82). Definuje človeka ako spoločenskú bytosť. Zahŕňa spôsobilosť „žiť s inými“ a voči iným prejavovať záujem a súcit, a angažovať sa v rôznych formách sociálnej interakcie. Zásadnou súčasťou tejto spôsobilosti je aj „mať sociálne základy sebaúcty a neponižovania“, teda byť chránený pred diskrimináciou (Nussbaum 2006, 77; Nussbaum 2000, 72).³ Autonómia tu nie je chápaná ako izolovaná sebestačnosť, ale ako spôsobilosť viesť plnohodnotný život v spoločenstve rovných. Tento pohľad je blízky koncepcii „habilitačného zdravia“, ktorá zdôrazňuje, že autonómia sa buduje aj prostredníctvom spôsobilosti prijímať podporu od iných (Becker 2020, 64).⁴

Autonómia teda pre Nussbaumovú nie je monolitický pojem. Je to skôr konštelácia reálnych spôsobilostí, ktoré sa navzájom podmieňujú – od spôsobilosti kriticky myslieť, cez materiálne zabezpečenie a politickú participáciu, až po spôsobilosť vytvárať zmysluplné ľudské vzťahy. Individuálny subjekt sa stáva plne autonómnym až vtedy, keď mu spoločnosť aktívne zabezpečí minimálnu úroveň všetkých základných spôsobilostí (Nussbaum 2013, 118, 349).

3. Problém autonómie v teórii spôsobilostí

Hoci Nussbaumovej prístup predstavuje alternatívu, jeho vnútorná logika vytvára sériu závažných napätí. Prvé a najzásadnejšie napätie vzniká medzi jej kritikou subjektívnych preferencií a možným paternalizmom jej vlastného riešenia. V nadväznosti na Elstera (1983) poukazuje na fenomén „adaptívnych preferencií“. Ľudia v podmienkach útlaku si prispôbobia svoje túžby tomu, čo považujú za dosiahnuteľné. Ženy, ktoré nepoznali iný život ako podriadenosť,

³ Rezonuje to s myšlienkou, že základom dôstojnej spoločnosti nie je presadzovanie pozitívnych ideálov, ale absencia inštitúcií, ktoré svojich členov systematicky ponížujú (Margalit 1996, 84).

⁴ Podľa tejto koncepcie sa autonómia buduje cez tzv. habilitačné zdravie, ktoré zahŕňa schopnosť prijímať podporu, udržiavať fungovanie a prispôbovať si prostredie (Becker 2020, 64 – 70).

môžu vyjadrovať spokojnosť so svojím postavením (Nussbaum 2000, 113 – 114). Ich zdanlivá spokojnosť môže vyplývať zo strachu z represálií alebo neznalosti alternatív (Nussbaum 2011, 54).

Spoliehanie sa na subjektívne preferencie je problematické, pretože ľudia si často prispôbia svoje túžby nespravodlivým podmienkam (Begon 2020, 345). Tieto „adaptívne preferencie“ tak vedú k legitimizácii statusu quo. Tento jav presahuje rozvojové krajiny a ukazuje sa aj v kontexte vyspelých spoločností, kde sú zdanlivo autonómne rozhodnutia (napríklad o asistovanom umieraní) v skutočnosti ovplyvnené nedostatkom sociálnej podpory.⁵ Keďže nespravodlivé podmienky deformujú samotnú autonómnú voľbu (Scoccia 2020, 281), Nussbaumová navrhuje riešenie: objektívny, normatívny zoznam základných spôsobilostí ako univerzálny ukazovateľ spravodlivosti.

Pre lepšie pochopenie tohto napätia je najprv potrebné objasniť, čo rozumieme pod pojmom paternalizmus. Možno ho definovať ako zasahovanie do slobody osoby proti jej vôli z dôvodu jej vlastného dobra (Dworkin 1972). Paternalizmus môžeme chápať ale aj ako nerešpektovanie autonómneho úsudku osoby (Shiffrin 2000). Pre mnohé definície je zásadným prvkom práve zásah do autonómie. To vedie k otázke: Ak je miera autonómie spojená s mierou spôsobilostí, nie je zásah za účelom ich zabezpečenia menej problematický? Práve túto dilemu ilustruje Nussbaumovej riešenie problému adaptívnych preferencií.

Tento teoretický rámec nám umožňuje presnejšie pomenovať napätie v Nussbaumovej teórii. Hoci sa snaží svoj prístup ukotviť v rámci politického liberalizmu a predstaviť zoznam ako predmet „prekrývajúceho sa súhlasu“ (Nussbaum 2011, 90), jeho obsah je normatívne veľmi konkrétny. Zahŕnutie položiek ako emócie, hra či vzťah k iným druhom (Nussbaum 2011, 33 – 34) môže byť vnímané nie ako neutrálny politický rámec, ale ako presadzovanie špecifickej, aristotelovskej predstavy o dobrom živote. To otvára dvere kritike z paternalizmu a kultúrneho imperializmu. Kto a na základe akej autority definuje, čo je univerzálny dobrý život pre všetkých? Hoci Nussbaumová obhajuje svoj zoznam ako otvorený a ako výsledok medzikultúrneho dialógu, napätie medzi rešpektom k pluralite a potrebou objektívneho normatívneho základu zostáva jedným z najpálčivejších problémov jej teórie. Vágny charakter „minimálnej úrovne“, ktorej presné stanovenie prenecháva na diskusiu v rámci jednotlivých národov (Nussbaum 2011, 41), tento problém ďalej prehľbuje,

⁵ Diskusia o potrebách je politickým bojom o hegemonickú interpretáciu (Fraser 1990, 164), čo ilustrujú diskurzy o zneužívaní dávok, ktoré spochybňujú potreby marginalizovaných (Larsen – Dejgaard 2013).

keďže otvára možnosť, že demokratická väčšina môže stanoviť pre menšiny neprijateľne nízku minimálnu úroveň. Tým sa však naplno odhaľuje hlbšie napätie: Nussbaumová síce trvá na tom, že cieľom je spôsobilosť (voľba), nie fungovanie, no celý jej projekt je motivovaný predstavou „dobrého“ či „dôstojného“ života. Čo však v prípade, ak si dospelí ľudia systematicky vyberajú fungovania, ktoré z dlhodobého hľadiska podkopávajú ich vlastné spôsobilosti, napríklad prostredníctvom nezdravého životného štýlu či odmietaním vzdelania? Hoci rešpektuje voľbu, jej teória implicitne predpokladá, že ľudia si budú vyberať „správne“. Tento problém rieši len čiastočne, keď pri deťoch pripúšťa paternalizmus (napríklad povinná školská dochádzka), no pri dospelých toto napätie zostáva nevyriešené.

Druhý významný zdroj napätia sa nachádza vo vzťahu medzi individualistickým zameraním jej teórie a nevyhnutnosťou kolektívnej dimenzie ľudského života. Nussbaumovej prístup je striktne individualistický. Jej pozícia tak reflektuje jednu z dvoch základných tradícií v chápaní práv, tzv. vôľovú teóriu, podľa ktorej je jednotlivec „suverénom v malom“, ktorý má výlučnú kontrolu nad svojimi nárokmi (Palovičová 2017, 27). Nussbaumová trvá na „princípe spôsobilosti každej osoby“, čo znamená, že jednotlivec, nie rodina, kmeň či národ, je základnou jednotkou morálneho záujmu (Nussbaum 2000, 5, 55 – 56).

Zároveň si je však vedomá, že človek je „politické zviera“ a individuálna autonómia sa často dosahuje až prostredníctvom kolektívnych činností. Spôsobilosť „príslušnosť“ to priamo reflektuje. Jej príklady úspešných ženských združení, ako SEWA v Indii, jasne ukazujú, že práve v kolektíve nachádzajú utláčané ženy silu a sebadôveru na rozvoj svojich individuálnych spôsobilostí (Nussbaum 2000, 289). Tento praktický poznatok nachádza teoretickú oporu v Arendtovej koncepcii, kde práva nie sú chápané ako individuálny majetok, ale ako kolektívne výdobytky, ktoré majú svoj základ vo verejnom priestore a politickom konaní (Arendtová 2018, 387). Podľa Sedovej Arendtová totiž stavia proti tradičnej filozofickej predstave slobody ako vnútorného dialógu so sebou samým radikálne politické chápanie: sloboda je podľa nej možná len v interakcii s inými (Sedová 2021, 85). Individuálna autonómia sa tak stáva možnou až prostredníctvom inter-individuálneho uznania v rámci spoločenstva.

Toto napätie sa stáva akútnym v niekoľkých situáciách. Po prvé, ako hodnotiť kultúrne praktiky, ktoré sú pre komunitu identifikačne kľúčové, ale obmedzujú individuálne spôsobilosti niektorých členov? Nussbaumová stanovuje jasnú hranicu: žiadna skupinová prax nesmie porušovať základné spôso-

bilosti jednotlivcov (Nussbaum 2008, 67 – 68). To však vytvára morálny konflikt – kto má právo rozhodnúť o tom, či ide o autonómnu voľbu alebo adaptívnu preferenciu? Po druhé, v globálnej politike jej obhajoba národnej suverenity (Nussbaum 2019, kap. 6) stojí v napätí s morálnym univerzalizmom zoznamu spôsobilostí. Po tretie, existujú inherentne kolektívne spôsobilosti – politická participácia, kolektívne vyjednávanie – ktoré sa nedajú dosiahnuť individuálne. Jej teória tak osciluje medzi morálnym univerzalizmom a rešpektom ku kolektívnym entitám.

Azda najzávažnejšou filozofickou výhradou voči Nussbaumovej poňatiu autonómie je jej výrazné zameranie na to, čo by sme mohli nazvať „vonkajšou“ dimenziou autonómie, a relatívne menší dôraz na jej „vnútorné“ prekážky. Jej snahou je identifikovať a zabezpečiť vonkajšie podmienky potrebné pre sebaurčenie: primeranú výživu, zdravotnú starostlivosť, vzdelanie, ochranu pred násilím, politické práva a ekonomické možnosti. Celý aparát spôsobilostí je orientovaný na vytvorenie priaznivého sociálneho a materiálneho prostredia, v ktorom sa môže realizovať individuálna voľba. Ako zdôrazňujú aj iní autori, autonómia je skutočne možná len v podpornom prostredí, ktoré poskytuje zdroje, vzťahy starostlivosti a ochranu pred diskrimináciou (Kittay 2020; Hartley 2020). Užitočné je tu rozlíšenie, ktoré navrhuje Scoccia (2020, 281), medzi politickou autonómiou (disponovanie vonkajšími zdrojmi) a morálnou autonómiou (spôsobnosť voliť na základe premyslených dôvodov). Nussbaumovej teória sa zameriava na tú prvú, no druhá zostáva menej rozpracovaná.

Jej teória sa teda menej presvedčivo zaoberá vnútornými, psychologickými bariérami autonómie. Tieto bariéry však nie sú len individuálne psychologické fenomény, ale sú formované sociálnou praxou. Ako argumentuje Turner (2006, 9), základom ľudskej skúsenosti je spoločná zraniteľnosť, ktorá je ontologická aj sociálna. Práve inštitúcie a verejné naratívy (Somers 1994, 619) formujú, ako túto zraniteľnosť prežívame a ako si konštruujeme svoju identitu a možnosti. Problémy ako sebaklam či internalizovaný útlak, ktoré sú v psychológii detailne skúmané napríklad v rámci teórie sebadeterminácie (Ryan – Deci 2017), nie sú len vecou „slabej vôle“, ale výsledkom sociálnych imaginácií, ktoré definujú, čo je pre koho možné a želateľné (porov. Althusser 1971, 109). Jej dôraz na kultiváciu emócií prostredníctvom literatúry je síce dôležitý, no môže podceňiť silu zakorenených sociálnych a symbolických štruktúr, ktoré sa reprodukovujú v každodennej praxi a ktoré nie je možné zmeniť len individuálnou morálnou kultiváciou. Predpoklad, že literatúra je privilegovaným zdrojom morálneho poznania, je navyše optimistický a pôsobí elitársky.

Hoci sa Nussbaumová v diele *Political Emotions* [dosl. Politické emócie] (2013) zaoberá vnútornými prekážkami ako narcizmus či hanba a analyzuje psychologické experimenty Ascha či Milgrama, ktoré odhaľujú tlak konformity a dôležitosť osobnej zodpovednosti (Nussbaum 2013, 192 – 197), tieto analýzy nie sú systematicky integrované do jej základnej teórie spôsobilostí ako vnútornej psychologickej dimenzie autonómie. Jej koncept tak ostáva primárne politicko-sociologický.

Záver

Prístup Nussbaumovej predstavuje prínos v tom zmysle, že presúva debatu o autonómii z abstraktnej roviny k reálnym životným možnostiam zraniteľných jedincov. Jej dôraz na materiálne, sociálne a vzdelanostné predpoklady zmysluplnej voľby vrátil politickej filozofii jej prepojenie so skutočným svetom. Napriek tomu, ako ukázala táto analýza, jej koncepcia zostáva v zajatí vnútorných napätí: medzi rešpektom ku kultúrnej pluralite a presadzovaním univerzálneho zoznamu, medzi individualizmom a potrebou kolektívnych činov, a najmä medzi vonkajšími podmienkami a vnútornými prekážkami sebaurčenia.

Jej teória tak čelí fundamentálnej dileme modernej spoločnosti, ktorú procky diagnostikoval Max Weber. Ten opísal, ako z „tenkého pláštá“ náboženskej etiky vznikol „príbytok pevný ako ocel“ – racionálny, no bezduchý systém kapitalizmu (Weber 2023, 124). Nussbaumovej otázka je v podstate pokusom nájsť cestu, ako v tomto oceľovom skelete moderných inštitúcií opäť nájsť priestor pre skutočne ľudskú a zmysluplnú autonómiu, nielen pre jej „formálnu schránku“.

Význam jej práce preto nespočíva v definitívnom vyriešení problému, ale v jeho produktívnom predefinovaní. Prinútila nás opustiť zjednodušujúcu otázku „Či je človek autonómny?“ v prospech oveľa naliehavejšej otázky: „Aké materiálne, sociálne a psychologické podmienky musia byť splnené, aby sa človek autonómny vôbec mohol stať?“.

Literatúra

- ALTHUSSER, L. (1971): *Lenin and Philosophy*. New York: Monthly Review Press.
- ARISTOTELES (1979): *Etika Nikomachova*. Bratislava: Pravda.
- ARENDTOVÁ, H. (2018): *Pôvod totalitarizmu I-III*. Bratislava: Premedia.
- BECKER, L. C. (2020): Habitative Health and Disability. In: Cureton, A. – Wasserman, D. (eds.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Disability*. New York: Oxford University Press, 63 – 81.

- BEGON, J. (2020): Disability, Rationality, and Justice: Disambiguating Adaptive Preferences. In: Cureton, A. – Wasserman, D. (eds.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Disability*. New York: Oxford University Press, 343 – 359.
- BUTLER, J. (1990): *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- COHEN, C. (2001): The Case for the Use of Animals in Biomedical Research. In: Mappes, T. – Degrazia, D. (eds.): *Biomedical Ethics* (5th ed.). New York: McGraw Hill, 281 – 287.
- DWORKIN, G. (1972): Paternalism. *The Monist*, 56 (1), 64 – 84.
DOI: <https://doi.org/10.5840/monist197256119>
- ELSTER, J. (1983): *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FINEMAN, M. (2004): *The Autonomy Myth: A Theory of Dependency*. New York: The New Press.
- FRANCIS, L. (2009): Understanding Autonomy in Light of Intellectual Disability. In: Brownlee, K. – Cureton, A. (eds.): *Disability and Disadvantage*. Oxford: Oxford Academic, 200 – 215.
- FRASER, N. (1990): Talking About Needs: Interpretative Contests as Political Conflicts in Welfare-State Societies. In: Sunstein, C. R. (ed.): *Feminism and Political Theory*. Chicago: University of Chicago Press, 159 – 181.
- GRIFFIN, J. (2008): *On Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- HARTLEY, C. (2020): Contractualism, Disability, and Inclusion. In: Cureton, A. – Wasserman, D. (eds.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Disability*. New York: Oxford University Press, 195 – 211.
- HOWARD, D. – WENDLER, D. (2020): Beyond Instrumental Value: Respecting the Will of Others and Deciding on Their Behalf. In: Cureton, A. – Wasserman, D. (eds.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Disability*. New York: Oxford University Press, 522 – 540.
- KANT, I. (2004): *Základy metafyziky mravov*. Bratislava: Kalligram.
- KITTAY, E. F. (2020): Care and Disability: Friends or Foes. In: Cureton, A. – Wasserman, D. (eds.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Disability*. New York: Oxford University Press, 416 – 431.
- LARSEN, C. A. – DEJGAARD, T. E. (2013): The Institutional Logic of Images of the Poor and Welfare Recipients: A Comparative Study of British, Swedish and Danish Newspapers. *Journal of European Social Policy*, 23 (3), 287 – 299. DOI: <https://doi.org/10.1177/0958928713480>
- MACKENZIE, C. – STOLJAR, N. (eds.) (2000): *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency and the Social Self*. Oxford: Oxford University Press.
- MARGALIT, A. (1996): *The Decent Society*. Cambridge: Harvard University Press.
- MARX, K. (1966): Ekonomicko-filozofické rukopisy. In: Marx, K. – Engels, F.: *Malé ekonomické spisy*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.
- NUSSBAUM, M. C. (1986/2013): *The Fragility of Goodness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (1990): *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (1999): The Professor of Parody: The Hip Defeatism of Judith Butler. [Online.] *The New Republic*. Dostupné na: <https://newrepublic.com/article/150687/professor-parody> (Navštívené: 20. 6. 2025).

- NUSSBAUM, M. C. (2000): *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2002): Beyond the Social Contract: Toward Global Justice. In: *The Tanner Lectures on Human Values*. Canberra: Australian National University, 415 – 507.
- NUSSBAUM, M. C. (2006): *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2008): *Liberty of Conscience: In Defence of America's Tradition of Religious Equality*. New York: Basic Books.
- NUSSBAUM, M. C. (2010): *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2011): *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge: Harvard University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2012): *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2013): *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- NUSSBAUM, M. C. (2019): *The Cosmopolitan Tradition: A Noble but Flawed Ideal*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- PALOVIČOVÁ, Z. (2013): *Morálne dilemy v sociálnych službách*. Bratislava: Filozofický ústav SAV.
- PALOVIČOVÁ, Z. (2017): *Ambivalentnosť ľudských práv a neurčitosť ich pojmu z pohľadu filozofie*. Bratislava: Veda.
- ROSEN, M. (2012): *Dignity: Its History and Meaning*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- RYAN, R. M. – DECI, E. L. (2017): *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. New York: Guilford Publications.
- SCOCCIA, D. (2020): The Disability Case against Assisted Dying. In: Cureton, A. – Wasserman, D. (eds.): *The Oxford Handbook of Philosophy and Disability*. New York: Oxford University Press, 279 – 294.
- SEDOVÁ, T. (2021): O slobode ako politickej hodnote. *Filozofia*, 76 (2), 81 – 96. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2020.76.2.1>
- SEDOVÁ, T. (2023): *Ľudské práva z pohľadu filozofickej reflexie: medzi teóriou a praxou*. Bratislava: Veda.
- SEN, A. (1985): *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- SHIFFRIN, S. V. (2000): Paternalism, Unconscionability Doctrine, and Accommodation. *Philosophy & Public Affairs*, 29 (3), 205 – 250.
- SOMERS, M. R. (1994): The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*, 23 (5), 605 – 649. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00992905>
- ŠVEC, J. (2021): K problematike obmedzení osobnej slobody jednotlivca v kontexte dejín vybraných autorov sociálneho liberalizmu. *Filozofia*, 76 (8), 624 – 635. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2021.76.8.5>
- TURČAN, M. (2022): Kritika pojmu ľudskej dôstojnosti v koncepcii Suzy Killmisterovej. *Filozofia*, 77 (1), 36 – 47. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2022.77.1.3>
- TURNER, B. S. (2006): *Vulnerability and Human Rights*. Philadelphia: Penn State Press.

- WEBER, M. (2023): *Protestantská etika a duch kapitalizmu*. Praha: Argo.
- WOLFF, J. (2009): Disability Among Equals. In: Brownlee, K. – Cureton, A. (eds.): *Disability and Disadvantage*. Oxford: Oxford University Press, 112 – 137.
- WOLLNER, U. (2021): Chápe Nussbaumová spôsobilosti ako slobody? *Filozofia*, 76 (2), 97 – 109.
DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2020.76.2.2>

Príspevok vznikol ako súčasť grantového projektu č. VEGA č. 2/0118/24 Sociálna povaha normativity ako východisko vysvetlenia vzťahu individuálnej a kolektívnej autonómie.

Martin Foltin
Filozofický ústav
Slovenská akadémia vied, v.v.i.
Klemensova 19
811 09 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: martin.foltin@savba.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3981-7811>